

Egy betyár és üldözője a néphagyományban

Folklorizálódott Mácsvánszky- és Ráday-hagyományok a bácskai folklórban
és a szépirodalomban

Éppen három évtizeddel ezelőtt jelent meg a néhai Penavin Olga vajdasági magyar nyelvész és néprajzkutató dolgozata, melyben „a betyárvilág emlékezete vidékünkön” kérdéskörének áttekintését adta saját és mások terpei gyűjtései és az általa felsorolt szakirodalom alapján.¹ A „vidékünkön” meghatározáson a Bácskában, Bánátban, Baranyában, a Muravidéken és Szlavóniában egykor tevékenykedő betyárok (nem csak magyarok!) viselt dolgairól és legfontosabb képviselőiről értesülhetünk, továbbá – szakirodalom alapján – a betyárvilág társadalmi jellemzőiről, viseletéről, orgazdáiról, fajtáiról, üldözőiről, valamint néhány utalás erejéig ezeknek a területeknek betyárfolklórjáról is megtudhatunk egyet-mást. Úgy tűnik, ebben a dolgozatban olvasható a megnevezett területek betyárvilágának leggazdagabb névsora, nem egy olyan helyi ismertségű betyár neve is, amellyel másutt nem lehet találkozni.²

Penavin Olga dolgozatában azonban nincs említés Mácsvánszky Maximról³, a híres bácskai betyárról, akinek rablásai, fosztogatásai és egyéb gonosztettei rengeteg bajt és gondot okoztak a 19. század utolsó harmadában a dél-magyarországi (különösképpen pedig a bácskai) hatóságoknak és bűnüldöző szerveknek. Miként a betyárvilág felszámolásáról (alapjában véve Ráday Gedeon királyi biztos működéséről) szóló legfrissebb irodalomban olvasható: „A sajtó által előszeretettel emlegetett betyárok közül

¹ PENAVIN 1978. Rövidített változata: PENAVIN 1983.

² PENAVIN 1983. 96–97.

³ A betyár nevét különböző változatokban lehet megtalálni a vonatkozó irodalomban: Mácsvánszky Maxim, Mácsvánszki Makszim, Macsvánszky Maxim, Mačvanski Makso, Maksim iz Parabuča, vagy csak Maksim. Magunk az első változatot használjuk, akárcsak Csapó Csaba Ráday-könyvében. (CSAPÓ 2007.)

1869-re már csak hírmondónak maradt meg egy-két ismertebb személyiség, Rózsa Sándor mellett néhány hónapon keresztül az azóta teljesen elfeledett Macsvánszky Maxim került az érdeklődés központjába. Ő talán az utolsó azok közül, akik rövid garázdálkodásuk alatt jelentős társadalmi támogatást élveztek és részben ebből következően is komoly állami üldöztetésnek voltak kitéve. Az ő elfogása – Rózsáéval szemben – már kétségtelenül a Ráday által kiépített és működtetett rendszer érdeme.⁴ Rádayról és a betyárüldözéséről ebben a pillanatban azt érdemes megjegyeznünk, hogy a forrás szerint Mácsvánszky garázdálkodása „jelentős társadalmi támogatást élvezett”, ez a mozzanat ugyanis – mint majd látni fogjuk –, a folklorizálódott bácskai betyárhagyományban is visszaköszön.

Eddigi kutatásaim rendkívül kevés használható adatot hoztak felszínre Mácsvánszky életével és személyével kapcsolatban, nem meglepő tehát, hogy Penavin Olga sem foglalkozik vele említett dolgozatában. Ezért ismét az előbbi monográfia adatait idézhetjük csupán e betyárral kapcsolatban: „Életéről rendkívül keveset tudunk, az első hitelt érdemlő adat szerint 1867-ben, 30 éves korában a koronázás alkalmával kihirdetett amnesztiával szabadult a börtönből, ahol a gyilkosságért megítélt 9 éves börtönbüntetését töltötte. Néhány hónappal később azonban folytatta korábbi életmódját és Palánkán, illetve Pakson több rablást is elkövetett, az utóbbinál az anyagi kár elérte a komoly vagyonnak számító 11.000 forintot. Ezt követően elfogták, ő azonban kibontotta a megyei börtön falát és megszökött. Ettől kezdve nyíltan folyt üldözése, Macsvánszky pedig – már egyáltalán nem törődve a következményekkel – egyre vakmerőbb támadásokat hajtott végre. Dubokán jelentős mennyiségű mérget lopott, amivel állítólag tömeges mérgezésre készült, ez pedig komoly riadalmat váltott ki a helyi társadalomból. (Talán ennek is köszönhető, hogy a halála után nála talált pálinkát később vegyelemzésnek vetették alá.) Egy csárdánál megtámadta a pusztázó legényeket, egyiküket agyonlőtte, háromnak pedig ellopta a lovát, majd nyugodtan ellovagolt. A legmerészebb rablással 1869. július 2-án próbálkozott meg, amikor fényes nappal, Zombor kellős közepén kísérelt meg egy házat kifosztani, majd az ellene fellépő katonatisztet revolverével agyonlőtte.”⁵ Az eddig ismertetett tevékenységből megjegyzendő, hogy a betyár revolvert használt, ami abban az időben nem számított közönségesnek a bűnüldöző szervek fegyvertárában. Mácsvánszky fegyverére később még ki fogunk térni, mert a vele kapcsolatos folklórban is felbukkan, sőt a vármegyei közgyűlések is foglalkoznak a kérdéssel.

⁴ CSAPÓ 2007. 87.

⁵ Ugyanott.

Mácsvánszky Maxim fényképes megörökítésben nem ismeretes, bár abban az időben, amikor a hírhedt betyár üldözése és likvidálása folyt (az 1860-as évek vége és az 1870-es évek legeleje) Szegeden egész sorozat portréfénykép készült a Dél-Alföld leghíresebb betyáraitól.⁶ E betyárportré-sorozat több helyütt is közlésre került⁷, tehát a mai embernek alkalma van szemügyre venni azokat az embertípusokat, akik betyárságra adták fejüket. Mácsvánszky portréja nem ismeretes, ismeretes azonban egy körözési hirdetés, melyben a hatóság részletes személyleírást ad ábrázatáról és testi jellegzetességeiről. Eszerint ilyen volt a híres dél-alföldi, bácskai haramia: „32 éves, görögkeleti vallású, gyermektelen, özvegy, magas, izmos termetű, széles vállú, jobb lábával keveset biccen, tartása egyenes, arca hosszúkás, sápadt, barna bőrű, szemei hosszúkásak, feketék, nagyok és keveset beesettek, orra hosszú, felső porca keveset behorpadt, az orrnak alsó része kissé széles, ajka duzzadt, fogai rendesek, haja tiszta fekete, sűrű, nyírott és nem göndör, bajsza fekete, kezei és lábfeje nagyok és izmosak. Ruházata: kucsma, fekete asztrachán bőrből, dolmány, sötétkék posztóból, zsinór nélkül, nadrág durva fekete posztóból, zsinórozva, mellény, fekete bársonyból, a gombok ki vannak véve, hosszú szárú kettős talpú csizma bagariából.”⁸

Mint az idézett személyleírásból kikövetkeztethető, Mácsvánszky Maxim, enyhe sántasága dacára, szép szál délvidéki szerb legény lehetett, nem csoda, hogy jelentős társadalmi támogatást élvezett, föltehetően az asszony nép körében különösen, hisz egy nagyjából ugyanebben az időben (az 1870-es évekről van szó), Margalits Ede által feljegyzett bácskai proverbium szerint az ilyen küllemű (különösképpen orrú⁹) férfiakért lelkesedtek a lányok. A proverbium így hangzik: „Kap rajta, mint a lányok a nagy orrú legényen.”¹⁰

Mácsvánszky rablásairól és egyéb gonosztetteiről csak szórványos adatok kerültek elő, általában egymondatos említések, amelyek arra vallanak, hogy itt még további kutatások szükségesek, különösen a kor sajtójában. Bács-Bodrog vármegye monográfiájában, természetesen a közállapotokat tárgyaló fejezetben, az alábbi, egyébként fontos adatokat olvashatjuk: „A hírhedt rablógyilkos Mácsvánszki Makszim egész csomó gyilkosságot

⁶ Lásd: FÁRI 2000. 155–156.

⁷ Például: BÁNKINÉ 1999. 66–67. (Hat betyárportré), továbbá: Temesi Ferenc hírlapi sorozatában (Alföldi zsványok 1–4. *Magyar Nemzet*, 2003. november 8., 15., 22. és 29. (Hat betyárportré.)

⁸ CSAPÓ 2007. 87–88.

⁹ A nagy orr és a női közkedveltség kérdéséről: MAGYAR 2008.

¹⁰ Lásd: MARGALITS 1877. 26.

hajtott végre a múltban, s a rablásoknak nem volt számuk. Ekkor szerelték fel legalább a csendbiztos-legényeket revolverrel és hátultöltő fegyverekkel. Jellemző, hogy egy csendbiztost fegyelmi alá kellett venni, mert elmúlasztotta kellő időben üldözni a hírhedt rablót s így el is szalasztotta azt. Ennél a bajnál, a mely elvégre a nép körében talált tápanyagot, jóval súlyosabb a következő jelentés...”¹¹ Ebben a pár sorban néhány igen fontos utalás található, amennyiben helyesen értelmezzük a kacifántos fogalmazást. Ha ugyanis a bajt, mely a nép körében talált tápanyagot, úgy értelmezzük, hogy a nép voltaképpen Mácsvánszkyval szimpatizált a hatóság ellenében, akkor érthetővé válik, hogy a csendbiztosok miért hagyták futni a híres betyárt. Ezt az értelmezést erősítik meg egyébként a későbbiekben idézendő folklóradatok is.

Ugyancsak igen fontos az az adat is, hogy a betyárvilág felszámolásának szándéka vette rá a Bácskaság urambátyámos vármegyei hatóságait, hogy végre modernizálják a csendbiztosságot, vagyis korszerű, hátultöltős fegyverekkel (puskákkal, revolverekkel) szereljék fel „legalább a csendbiztos-legényeket” az elöltöltős, elavult, lomha mordályok helyett. Az üldözendő betyárok ugyanis, legalábbis Mácsvánszky, már hatlövétű revolvért használt rablásai és fosztogatásai során, mint föntebb egy zombori akció leírásában már láthattuk, de majd látni fogjuk a Mácsvánszky-folklór esetében is. Azt is látni fogjuk azonban, hogy a lövöldözések során maga a híres betyár elöltöltős fegyvert (valószínűleg puskát) is használt akciói során, például akkor is, amikor Ráday emberei 1869-ben a Délvidéken végül is bekerítették és lelőtték.¹²

Bács-Bodrog vármegye művelődéstörténeti adatait és a vonatkozó írott forrásokat jól ismerő és ezeket az adatokat több cikkében és színes írásában kamatoztató Herceg János is megemlékezik Mácsvánszkyról, elsősorban az említett vármegye-monográfia adataira hivatkozva, de nyilván más forrásokat is ismerve, melyeket nem nevez meg. 1970-ben például megemlékezik a vármegyeegyülés századik évfordulójáról¹³, amikor is a vármegye hivatalosan is köszönetét fejezte ki a kormánybiztos Ráday Gedeonnak¹⁴, aki abban az esztendőben (1870) már lényegében véget vetett a dél-alföldi

¹¹ A Borovszky-féle sorozatban, II. kötet 255.

¹² Lásd Ráday jelentését a betyár bekerítéséről és megöléséről: CSAPÓ 2007. 182–185.

¹³ HERCEG 1970. (A cikkekre Pastyik László barátom hívta fel figyelmemet, amiért ezen a helyen is köszönet illeti.)

¹⁴ A vármegye-monográfia erről az alábbiakat írta: „Decemberben az alispán örömmel jelentette, hogy a rablóvilágnak, hála istennek, vége van. Igaz, hogy nem a vármegye érdeme, hanem gróf Ráday Gedeon királyi biztosa, akinek is a közgyűlés örömmel szavazott elismerést.” 256. (II. kötet.)

betyárvilágnak. Ráday tevékenységéről később lesz szó, lássuk azonban, hogy Herceg miként ecsetelte, láthatóan szépírói eszközöket is bevetve, az 1870 előtt még mozgalmas betyárságot: „Mert egészen addig rettegésben élt az egész megye tehetősebb lakossága. Nem ez a vidék volt a szegénylegények igazi vadászterülete. Mégis gyakran megfordult erre felé Angyal Bandi, Rózsa Sándor és Mačvanski Makso a legényeivel, s hogy itt jártak, annak mindig megvoltak a kárvallottjai. A nagy legelők, ahova ezrével csapták ki a jószágot, északabbra voltak, Szeged és Vásárhely környékén. De ami ménest ott megugrattak, s ami gulyát elhajtottak, annak leginkább itt kerestek gazdát, nem is a szegények, hanem a módosabb gazdák között. Nem annyira vadászterülete volt a betyároknak Bácska Szabadkától le Újvidékig, s a Sajkásvidékig, mint inkább felvonulási terep és jó bújatói. De ha már itt voltak, bizony útját állták olykor a bezdáni erdőszélen, s lenn a déli rétek közelében vásárosnak, árendás zsidónak, sőt még magának nagyságos Rudich József főispánnak is.”¹⁵ Tovább idézem Herceg nosztalgikus felhangokat is megcsillantó színesének leírását: „De Bácska nemcsak bújatója volt és átvonulási területe a szegénylegényeknek. Új élet kezdésére is itt volt a legtöbb alkalom. Lenn a határőrvidéken például úgy el lehetett tűnni, hogy soha senki nem akadt nyomára a megtért betyárnak.

Maga Rózsa Sándor esztendőket töltött lenn Csúrogon, Veszeka Julissal, s mivel szerbül jól tudott, magáénak vallotta a nép, ha mindjárt Bátori Bálint volt is az álneve, ahogy Móricz Zsigmond írja meg róla. A szerelem csinált belőle rendes embert, csikós számadót, s a boldogtalan szerelem, élettársa halála vitte vissza újra betyárnak.

De valami nagyon jámbor életű számadó mégse lehetett, hiszen Mačvanski Makso, mikor elfogták, Rózsa Sándor legényének mondta magát, aki aztán önálló lett, saját bandájának a vezére. Mačvanski nem is ment feljebb Szabadkánál, de annál többet kelt át a Dunán, sőt a Száván is, mintha csak az lett volna a dolga, hogy a magyar Alföldről elhajtott ménest továbbítsa délibb vidékek felé, ahova már nem jutottak el a pusztázó perzekútorok. Mačvanskinak az volt a nevezetessége, hogy ő meg kitűnően beszélt magyarul, s minthogy gyakorta álneveken élt, nehéz volt felismerni és elfogni.”¹⁶

Csaknem negyven esztendővel később a mai olvasó kissé tanácstalan, hogy Herceg János leírását, jellemzését és főleg adatait olvasva valóban méltányolható tényeket lásson-e bennük, vagy csupán írói tűzijátékát a hamisíthatatlan folklorizmusnak, bár az se kutya. Amit ugyancsak nála olvashatunk a „nép barátja betyár” sztereotip figurájáról, az lehet, hogy helyi,

¹⁵ HERCEG 1970.

¹⁶ Ugyanott.

bácskai hagyományon alapszik, de az is lehet, hogy a betyárvilágról utólag megszerkesztett – egyébként jól ismert – legendák sorába tartozik: „Ugyanis a betyárok ezen a vidéken is úgy viselkedtek, hogy hősöket látott bennük a nép, s alakjukat legendák övezték sokáig. Hogy nem vettek el semmit a szegényektől, az mondjuk, nem számíthatott érdemnek, mert nem volt mit elvenni tőlük. Hanem, hogy megvédték őket hajdúval, jágerral, kapcabetyárral szemben, azzal már csakugyan kiérdemelték a nép háláját.”¹⁷

Herceg János száz évvel későbbi alkalmi folklorizmusa után érdemes idézni egy pesti országos napilap cikkét, amely ugyan Mácsvánszky elfogása és kiiktatása után született, de benne szemléletes leírását olvashatjuk a híres betyár és segítői gaztetteinek. A cikket, melynek adatai egy néprajzi bibliográfiából kerültek elő, teljes egészében idézzük: „Alsó-bácskából máj. 9-től írják nekünk: Macsvánszky rablógyilkos csínjairól sokan értesítették a lapok olvasóit, gróf Ráday kir. biztos áldásos működéséről csak kevesen – ki pedig Bácskát egy éve nem látta, nem ismer rá. Mintha más nép ütötte volna fel itt sátorfáját. Rablásokról, gyilkosságokról szó sem lehet. Sok község már nem is tart éji őrköt (szerzsánokat), kik bebizonyosodott, hogy ők a legnagyobb rablók. Alig van község (és az nevezetes!) melynek egy-két szerzsánjára nagyobb bűntény be ne bizonyult volna. Kiszácsonról hárman ülnek a hűvösben. De még megyei pandúrjaink kilétéről is meggyőződhetett a nyilvánosság. Annak idejében legfőbb reménységünk volt, hogy Sz. D. csendbiztos úr elfogja Macsvánszkyt. Mert bebizonyosodott, hogy amannak egyik legénye (Bukinac Jován) egyetértett Macsvánszkyval s ezt az üldözés menetéről előre értesíthet. A rendőrséget kellőleg szervezni égető szükség; attól tartunk, ha gróf Ráday kiteszi lábát Bácskából, újra meggyűl bajunk a rablókkal. Kár a marathonihoz hasonló esetet bevárnunk! – A vizsgálat Macsvánszky bűntársai ellen szakadatlanul folyik. Ezen napokban Millasin Jakab és segédje Farkas úr megint megfordultak Kiszácson, s fáradozásukat megint siker koronázta. Több év előtt messze vidékeken boltbetörések következtében elrablott áru maradványai legnagyobb bámulatunkra Kiszácson (a szerzsánoknál) fedeztettek fel. Több szerb asszony ily portékából való szoknyában jelent meg a vizsgáló bíró előtt! – Legújabbán sikerült az erélyes Millasin Jakab úrnak azon tetteseket is felfedezni, kik 12 év előtt a vukovári agentiát kirabolták. Ezen bűntények mint láncszemek függnek össze; nem lehet tudni, mikor érünk végére. A nyilvános tárgyalást s ítélethozást várva várjuk, de tényállás szerint bizonyosan még sokáig kell várnunk. S. F.”¹⁸

Ez volt tehát a könyörtelen valóság, amely száz esztendő múltán Herceg tollán nosztalgiaától sem mentes írói folklorizmussá vált.

¹⁷ Ugyanott.

¹⁸ *Pesti Napló*, 1870. május 16. (111. szám)

A század végén kiadott szegedi városmonográfiában Reizner János is mindössze néhány mondatot szentelt Mácsvánszky gonosztetteinek; a Város közállapotait taglalva írja: „Az alföldi közbiztonsági viszonyok ugyanis teljesen felbomlottak, s a rendőrség képtelen volt a biztonság helyreállítására. Babáj Gyurka és Mácsvánszky a Duna–Tisza-köz lakosságát a legnagyobb rettegésben tartották. A rablások, útonállások, gyilkosságok és gyújtogatások csaknem mindennaposak voltak és több esetben politikai okokból eredtek. Nemcsak a tanyák népe volt örökös rémületben, hanem megtörtént az is, hogy éjjel a városban rálőttek a postára.”¹⁹ Egy másik helyen pedig ez olvasható Reiznernél: „A provisorium alatt a személy- és vagyonbiztonság újra megrendült. A futó betyárok száma épp úgy, mint 1849 után, igen elszaporodott, s a rablások mindennapiak voltak. A Bogár testvérek, Babáj Gyurka, Mácsvánszky és még mások, igazi rémei voltak a vidéknek. A rettenetes állapotokat kivételes intézkedésekkel lehetett csak megszüntetni.”²⁰

Mint fentebb Herceg János idézett színes írásából láthattuk, az írói folklorizmus nagy hangsúlyt fektetett a betyárromantika elemeire is, nem csupán a betyárok rémtetteinek kiemelésére. Mácsvánszky Maxim Maksim iz Parabuca néven felbukkan két bácskai eredetű 20. századi szerb író egy-egy elbeszélésében is. Ezek közül az egyik a zentai születésű Stevan Sremac (1855–1906) prózaíró, akinek egyik elbeszélésében²¹, melyben kisstilű falusi tolvajok lopási kalandjait meséli el, többször említésre kerül Mácsvánszky, de Rózsa Sándor is. Ennek alapján arra lehet gondolni, hogy Sremac a zentai közegben megismerte a 19. század végének betyárvilágát s a róla közszájon forgó hagyományokat is. Az *Aca Groznica* című elbeszélésében (az Aca Groznica beszélő név; ha a nevet fordítani lehet, akkor ez a név Hidegrázós Sacinak lenne fordítható), miközben Groznica vezérlete alatt a tolvajbanda a bezáratlanul hagyott nagygazdai pincében, az éj leple alatt nagyban borozgat, nagy mesélés folyik. A tolvajok a tolvajvezér meséjét, voltaképpen dicsekvését hallgatják, s az egyik megkérdezi: „Mi volt? – kérdezték. Miután nagyot húzott a borból, Groznica súgva folytatta: Mi volt? kérdezitek... Még az a Rózsa Sándor, sem a mi Parabući Maksimunk nem élt meg olyant, mint én... Azóta tudom, hogy nem adom meg magam egyetlen magyar tolvajnak sem!...”²² A történetben arról volt szó, hogy Groznica a magyar betyártörténetekből jól ismert falásást cselekedte, s mikor a fal alatt átbújva a házban felegyenesedett, már várták. Ő azonban nem vesztette el lélekjelenlétét, hanem

¹⁹ REIZNER 1899. 263.

²⁰ REIZNER 1900. 89.

²¹ SREMAC 1938.

²² Ugyanott 184.

ártatlanul megkérdezte: – Kérem szépen, errefelé vezet az út Hegyesre? Erre az elképedt bennlévők, akik kezükben vasvillát tartottak, csak ennyit kérdeztek: – Mit mond? Közben a falásó egy szempillantás alatt kimászott a lukon, és kereket oldott.

Persze ez a történet is az írói folklorizmus humorához tartozik, a betyárvilág valós történeteit ismertető leírásokban inkább a pórul járt, megcsonkított vagy agyonvert falásókról lehet olvasni. Sremac elbeszélésének folytatásában a pincében iszogató tolvajok annyira belemelegedtek a borozgatásba és mesélésbe, hogy már a közrendű tolvajlegények is megesküsznek, hogy az említett betyárokon is tútesznek majd: „Beszélgetnek és elmesélik újra apró élményeiket, tolvajtapasztalataikat és megfigyeléseiket, Gaja Provlak (újra egy beszélő név: Átbújó Gaja!) egyre inkább csodálja őket. Megesküszik, hogy tútesz rajtuk, még Rózsa Sándoron és a mi Parabuci Maksimunkon is.”²³ A szövegben az egyre részegebb tolvajok énekelgetnek is, az író Sremac minden bizonnyal a maga által is ismert szerb betyárdalokat idézi. Íme ezek:

*Duni, vetre, od banatskih strana,
Da porobim tri nova dućana!
Da ja Milu odenem u svilu:
Da mi Mila šorom paradira!*

*Da sam gazda ko što ima gazda,
Da sam gazda, ne bi nikad spa'vo,
Već bi lanac po lanac proda'vo!
Pa bi banke frajlama razda'vo!*²⁴

Az odaíti (magyarországi) szerb nyelvhasználat hungarizmusával terhes szöveg magyarul így hangozhatna:

*Fújj, szél, fújjál, Bánát oldaláról,
Három boltot hadd fosztok ki mától,
A szeretőm hogy selyemben járjon,
Engemet meg a sor végén várjon.*

*Gazda lennék, ahogyan van gazda,
Gazda lennék, soha nem aludnék,
Minden földet láncként eladnék,
Minden bankót a frajláknak adnék.*²⁵

²³ Ugyanott 186.

²⁴ Ugyanott 186–187.

²⁵ A magyar változat saját fordítás.

A betyárdal (valószínűleg) utolsó strófája az elbeszélés végén található, de tartalmi és verselési jellemzői alapján kétségkívül az idézett szöveg része:

*Ne bojim se ni Vlaha ni Madžara,
Već se bojim pusta-komesara!
Koji ruke štranjgom natrag veže,
Štranjgom veže, nadžakom doteže!*¹²⁶

Magyar változata valószínűleg így hangozhatna:

*Nem félek én magyartól se olájtól,
Egyedül a pusztá-kapitánytól!
A kezemet istránggal kötözi,
Hátraköti, fokosával töri!*¹²⁷

A másik bácskai származású 20. századi szerb író, Veljko Petrović (1884–1967) ugyancsak egyik elbeszélésében²⁸ említi Mácsvánszkyt. Ugyancsak Maksim od Parabuća néven. Petrović zombori születésű volt, tehát maga is szülővárosában ismerhette meg a bácskai betyárhagyományokat, annál is inkább, mert Mácsvánszky Maxim gonosztetteinek egy része éppen Zomborral kapcsolatos vagy környékén történt. Az *Öregapám egyetlen elbeszélése* című alkotásban a fiktív (?) nagyapa viselt dolgairól ír az 1848-as magyar szabadságharc Zomborban és környékén történt eseményeiről egy ortodox pópa tevékenységén keresztül. Ebben írja többek között: „A »Felkelés« után felütötte fejét a betyárvilág dudvája. A Kárpátokban, a bakonyi erdőkben, a Balaton környékén, valamint a nagy rónaság rétjein és homokos pusztáin megsokasodtak a haramiák, csavargók és betyárok, akik megállították az utazókat, falvakba és városokba rontottak be fényes nappal is, elhajtották a jószágot és a lovakat, s bosszúból tekintélyes embereket és hivatalos személyeket öltek meg. Ezekben a bandákban természetesen vegyesen voltak magyarok is, szerbek és oláhok is. Az orgazdák közt nemcsak szegény emberek, magányos tanyasiak, hanem sok városi gazda is ott volt haszonlesésből. A mi Vajdaságunkban sok vagyonnak ekkor vetették meg alapjait.

²⁶ SREMAC 1938. 189.

²⁷ Saját fordítás.

²⁸ PETROVIĆ 1926. (Veljko Petrović és Stevan Sremac Mácsvánszky-adataira Mladen Leskovac hívta fel a figyelmet Illyés Gyula Puszták népe című művének szerb kiadásához írt megjegyzéseiben és magyarázataiban. Lásd: ILJEŠ 1948. 259.)

Hogy e gonoszsnak határozottan útját állja, a magyar kormány különleges lépéseket fogatosított. Báró Rádayban határozott, kemény, bátor férfira találtak, teljhatalmat adtak neki, s ő néhány esztendő múlva valóban kiirtotta a betyárokat. Akit az ő »kormánybiztossága« alatt – ezt népdalainkban is megénekelték – lopáson értek, »apelláta nélkül« felakasztották. Előbb a Bakonyban és a felsőbb országrészekben tevékenykedett. De rögtön mifelénk is meghallották, hogy Ráday nem ismer tréfát, ezért a leggyanúsabb síkvárosiak is egérlukba bújtak. Mindazt, amit abban az időben erre felé a törvény ellen vétettek, köztudott volt, hogy azt Maksim pivnicei és lalići emberei követték el. Még a sztapáriak is megtanultak a tyúkokkal nyugovóra térni és hajnalban a mezőre járni dolgozni.

S éppen abban az időben, amikor a síkvárosi világi és egyházi hatóságok éppen arra készültek, hogy polgáraik jó viselkedésért elismerésben részesülnek »legmagasabb helyről«, rossz fát tett a tűzre egy Josić-legény, egy különben is rossz hírű és békétlen fajzat. Éppen amikor a sziváci úton Maksim útját állta az öreg Križan földesúrnak, aki négylovas hintón utazott, puskából lelőtte, kocsisát meg az út melletti oszlophoz kötözte, aztán egy bandataggal a háta mögött lóháton délidőben végigrobogott a városháza előtt az ott ácsorgó népen keresztül és a megdöbbszent pandúrok orra előtt, éppen azon a napon vitte rá az ördög azt a Trivunt, hogy berontson a zsidó Fischer házába és az egész család szeme láttára kihordja az ezüst gyertyatartókat. Természetesen Pivnicéig meg se állt. Ráday keze azonban hosszú és gyors volt. Tíz nap múlva fekhelyén csaptak le rá az Eszterféle csárdában. Három napig csak verték és dagasztották, hogy kirázzanak belőle valamit Maksim orgazdájáról és szálláshelyeiről, a negyedik napon hívatták öregapát, hogy gyóntassa meg.”²⁹

A szöveg azzal folytatódik, hogy az elbeszélésben szereplő nagyapa meglátogatja a vármegye pincéjében sínylődő betyárt, meggyóntatja és megáldoztatja. Amikor távozik, a betyár énekelni kezdett, bort, dohányt és nőt követelt – az első kettőt megkapta, a nő helyett azonban csak nagy káromkodások jutottak neki.

Veljko Petrović elbeszélése a jól ismert betyárromantika modelljét követi; befejező részében a bűneit meg nem bánó, duhaj, az akasztófára menő éneklő szép szál, daliás szerb legényt formálja meg, akit nők és asszonyok sírása és keszkenőlobogtatása kísér a vesztőhelyre; az út mentén, bár még a nap fel sem kelt, mindenütt kitódultak az utcára a betyár búcsúztatására. V. Petrović esetében is voltaképpen az az írói folklorizmus nyilatkozik meg, mint az ugyancsak zombori Herceg János írása esetében. Bár Petrović ese-

tében sem tudjuk, hogy amit a Mácsvánszky legényeként ábrázolt Trivun, vagy maga Mácsvánszky gonosztetteinek bemutatott faktográfiájáról ír, az is írói fikció-e, vagy pedig tényanyagon alapszik.

Mindenesetre egyrészt a nehezen összeböngészhető művelődéstörténeti adatok, másrészt a szépirói folklorizmus cukormázával leöntött színesek és elbeszélések tényanyaga és „tényanyaga” alapján nagyjából képet lehet alkotni Mácsvánszky Maxim és bandatagjai némelyikének gonosztetteiről és gyilkosságairól. Mint láthattuk, a dél-magyarországi betyárvilág adatai és „adatai” mellett már utalások szerepeltek Ráday Gedeon kormánybiztosi megbízatásáról és a betyárvilág kiirtásában betöltött szerepéről. Mivel Ráday kormánybiztosi tevékenységéről és a betyárvilág megszüntetésében játszott szerepéről nemrégiben monografikus áttekintés született³⁰, ezt a kérdést ezen a helyen részletekbe menően taglalni nem szükséges; ezért az alábbiakban csak Mácsvánszky elfogása és likvidálása kapcsán lesz szó Ráday szerepéről.

Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy Mácsvánszky elfogási kísérletéről, amely végül is likvidálásával végződött, Ráday Gedeon Újvidéken, 1869. szeptember 12-én kelt jelentéséből értesülhetünk.³¹ Az elfogási kísérlet Parragon történt (ennek szerb neve alapján emlegetik Mácsvánszkyt Maksim od Parabuća néven is), ide maga a kormánybiztos is elutazott, de mint írja, „azonban megérkezünkkor már a rablók ártalmatlanná tétettek”.

A jelentésből megtudjuk, hogy Ráday 1869. augusztus 25-én Szabadkán kezdte meg a bácskai betyárvilág felszámolását. Előbb Zomborban a helyi viszonyok tanulmányozásával foglalkozott, innen működésének ideiglenes központjául Hódságot jelölte ki (a mezőváros nevét Hodzsághnak írja, szerb neve – ma is – Odžaci) amely – mint írja – „a közbiztonság tekintetében leginkább zaklatott vidéknek majdnem középpontját képezi”.³² Közben Bács és Szerém megyébe rendőrcsapatokat irányított, hogy elfogják, esetleg Hódság vidékére szorítsák „az ismert rablókat”. Közben a lefogott gyanús figuráktól megtudta, hogy Mácsvánszky a környéken bújkál és tevékenykedik, ugyanis „a következő napon vett azon hír, hogy Macsvánszky több társaival Hódsághoz egy mérföldnyire Doroszlón egy zsidó boltost kirabolt s onnan állítólag ezer frt készpénzt, s 800 frt áru selyemkendőket vitt el”. Azt is megtudjuk a jelentésből, hogy „Pivnica községben már valóságos anarchikus állapot állott be, amennyiben ott már a vérengzések, agyonveretések és más bűntények teljes nyilvános-

³⁰ Lásd: CSAPÓ 2001 és CSAPÓ 2007.

³¹ Megjelent: CSAPÓ 2007. 182–185.

³² Ugyanott 182.

sággal folytak és napirenden voltak, a hatóság pedig vizsgálatot eszközölni vagy tanút nyerni nem volt képes, sőt a tisztviselők alig mertek már e helységbe menni”.³³ Ráday besúgóí jelentései alapján rövidesen megtudta, hogy Mácsvánszky és egy társa Parragra érkezett, és ott egy Zsivánovics nevű orgazdjánál tartózkodik. Az említett Zsivánovics is a besúgók közé tartozott, s természetesen jelentette, hogy a betyárok nála vannak.

Miközben Ráday a rendelkezésére álló erőket szervezte, hogy a zsiványok szökését megakadályozza, titkára utasítására az ott lévő néhány katona körülvette Mácsvánszky rejtékhelyét, és azonnal tűzharcba bocsátkozott az elkeseredetten védekező fegyveres betyárokkal. A naiv karhatalom rohammal is próbálkozott, de néhány katona sebesülése után a rohammal felhagytak, és fedezékből tüzeltek az ugyancsak lövöldöző két betyárra. A patthelyzetben természetesen a hadviselés történetéből jól ismert taktika következett: rágyújtották a házat Mácsvánszkyra és társára. Ismét Ráday jelentéséből idézek: „a házat pedig a rendkívüli ügyességgel folyton lövöldöző Mácsvánszky felett, ki a töltényekre már bankjegyeket is használt, felgyújtották. Mindamellett a rablók csak ötödfél órai ellenállás után kényszerítették a kirohanási végkísérletre”.³⁴

S éppen ez a kitörési kísérlet lett a híres betyár veszte: sebesült társát magára hagyva, folytonos lövöldözéssel – több fegyverből is – kirohant az égő házból, s egy közeli szárazmalmot kísérelt meg elérni, de az egyik katona szuronyával végzett vele. Hátrahagyott társa fegyvereit kidobálva megadta magát, őt így élve elfogták. Mácsvánszkyt szeptember 3-án temették Parragon, erről írja Ráday: „ismét Paragára mentem, hol is a temetés legnagyobb rendben, s a több mérföldről összesereglett nagy néptömegben a helybeli keleti esperes által tartott alkalmi szónoklat mellett ment véghez”.³⁵

Ez lenne tehát a száraz tényanyaga Mácsvánszky bukásának, bár nem elképzelhetetlen, hogy Ráday – mivel akkor még kormánybiztossága kez-

³³ Ugyanott 183.

³⁴ Ugyanott 184.

³⁵ Ugyanott 185. E szónoklat természetéről kissé részletesebben számolt be a Szegedi Híradó: „ez alkalommal többrendbeli szónoklatok tartattak a szerb papok által, akik dicsőítették a harcias bajnok ellenállását s rettenthetetlen hősie halálát (!?)” Továbbá itt is szó van a bankjegyek felhasználásáról a lövöldözés során. Úgy tűnik, ez a mozzanat különösen foglalkoztatta a kor közvéleményét: „Macsvánszky vagy 130 lövést tett, s utóbb már bankótákkal (állítólag százasokkal is) töltött, s végre egy jó csomó bankjegyet tépett össze, az ostromlók szeme láttára, hogy kezökbe ne kerüljön.” (Szegedi Híradó, 1969. szeptember 9. 3. A cikk fénymásolatát Csapó Csabának köszönöm.)

detén tartott – valamennyire azonban eltúlozta a maga szerepét, s ennek megfelelően kissé eltúlzott formában mutatta be Mácsvánszky „hősi ellenállását”.

Ha azonban összevetjük a száraz tényanyagból kirajzolódó képet a három író: Herceg János, Stevan Sremac és Veljko Petrović idézett prózájából kirajzolódó betyárképpel és Mácsvánszky-képpel, érzékelhetővé válik a betyárvilágot megjelenítő írói folklorizmus cukormázos romantikája, sablonos gondolkodásmódja. Nem is beszélve arról, hogy sok esetben a valós faktográfia és az írói megjelenítés köszönő viszonyban sincs egymással. Mindenesetre nagy kár, hogy a V. Petrović által említett, s állítólag Ráday működéséről szóló szerb népdalok nem ismeretesek. Vagy csak eddig nem kerültek elő, ha a 19. század során megörökítésre kerültek valamelyik dél-magyarországi szerb kéziratot daloskönyvben, esetleg a líráknak nevezett nyomtatott daloskönyvben.

Születtek azonban magyar népdalok is Ráday Gedeon kormánybiztosi tevékenységéről, általában elítélő hangneműek. Ebből arra lehet következtetni, hogy a betyártevékenység által nem érintett szegény nép inkább a betyárokkal rokonszenvezett, hisz azok a gazdagokat fosztogatták. A dél-alföldi betyárvilágról szóló áttekintés, amely Mácsvánszky működésének mindössze egyetlen mondatot szentel³⁶, két ilyen népdalt is idéz:

*Hej Rádai majd megbánod,
hogy a rabot lecsigázod;
Hátadból vágok bőr dudát,
Azon fúvom a rab nótát,
azon fúvom a rab nótát.*

*Rádai, Rádai verjen meg az isten,
sohase segítsen belül a kilincsen,
három legény fogja le a szemed,
azok szabjanak rád túri szemfedeleket
az erdő árkába azok földeljenek!*³⁷

A későbbiekben idézni fogunk néhány népmondának tekinthető szöveget is Ráday tevékenységével kapcsolatban, előbb azonban bemutatunk két olyan népköltészetinek tekinthető verses szöveget, amely Mácsvánszky Maxim betyárkodásával és bukásával kapcsolatos. Ezt a szöveget 1968-ban jegyezték fel Dávodon:

³⁶ SZABÓ 1964. 126.

³⁷ Ugyanott 128.

*Na čupriji, čupriji,
Sentomaškoj čupriji,
Na čupriji Maksim stoji,
'Iljadarke broji.³⁸*

Magyar fordítása így képzelhető el:

*Hej, a hídon, a hídon,
A szenttamási hídon,
Hej, a hídon Maxim áll,
Ezreseket számlál.³⁹*

A következő verses szöveg az egyik „népi lírá”-ból került elő:

*Tako, tako, Maksime,
U šumu se vuci,
U šumu se vuci,
Te gospodu tuci
U paora ti ne diraj,
Hej, već se gavaliraj!*

*Maksim jeste čudna zver,
Nosi pištolj, revolver.
Nosi pištolj od šest vatri,
Hej, varmeđa ga prati.*

*Maksim je se šalio,
'Iljadarke palio,
Stotinarke on savija,
Hej, u pištolj sabija!*

*Kad se Maksim branio,
Tri žandara ranio,
I četvrtog komesara
Hej, najboljeg Mađara!*

³⁸ Gyűjtötte Grynaeus Tamás, Dávod, 1968. A szöveget tartalmazó szalagot kölcsönkaptam tőle, de az éneket csak a kettőnk közös munkája által lehetett megfejteni, a szalag és a felvétel régisége miatt. Az adatközlő által a gyűjtőnek adott fordítás nem használható és pontatlan. Itt köszönöm meg a gyűjtőnek, hogy a szöveget közlésre átengedte.

³⁹ Saját fordítás, melyben Grynaeus Tamás észrevételeit is felhasználtam.

*Kad je Maksim begao,
U skelu je gledao:
Prevezi me skeledžija,
Hej, varmeđa me vija!*

*Futožani đavoli,
Posedali u koli,
Koj u koli, koj na konji
Hej, Maksimovi zlotvori!*

*Kad je Maksim pogin'o,
Sav se Sombor skupio,
Jedan drugom besedi
Da se niko ne seti:
Daj napijmo našu gušu,
Hej, Maksimu za dušu.⁴⁰*

E verses szöveg (föltehetően népdal, amely néhány esztendővel Mács-vánszky bekerítése és a csendőrökkel folytatott tűzharca, valamint halála után keletkezett) eddig nem került a bácskai betyárvilág kutatóinak látó-körébe, ezért az alábbiakban pontos tartalmi fordítását közöljük, azzal, hogy tartalmi és formai tekintetben pontos műfordítására egy későbbi alkalommal kerítünk majd sort.

*Csak így, csak így Maksim,
Az erdőbe rejtőzz el,
Az erdőben húzd meg magad,
Csapj le az urakra,
A parasztot ne bántsad,
Hej, légy vele gavallér!*

*Ez a Maksim furcsa jószág,
Pisztolyt visel, revolvvert.
Pisztolya van, hatlövetű,
Hej, a vármegye üldözi.*

*Ez a Maksim tréfát űzött,
Ezreket gyűjtogatott,
Százásokat hajtogat,
Hej, pisztolyába tömködi!*

⁴⁰ Közölve: LIRA é. n. No 121. 474–475. Megjelent 1879 körül.

*Mikor Maksim védekezett,
Három zsandárt megsebesített,
A negyedik komisszárt is,
Hej, a legjobb magyart!*

*Mikor Maksim menekült,
A rév felé tekingetett,
Vigyél át te révész,
A vármegye kerget!*

*A futaki ördögök,
Mind szekérre ültek,
Ki szekérre, ki meg lóra,
Hej, Maksim zsisványai!*

*Mikor Maksim elesett,
Egész Zombor összejött,
Mondogatják egymás közt,
Hogy senkinek eszébe nem jut:
Öntözzük meg torkunkat,
Hej, Maksim lelki üdvére!⁴¹*

Aki ezt a népdalt létrehozta, jól tisztában lehetett Mácsvánszky viselt dolgaival és gonosztetteivel, s mintha a parragi kiiktatásánál is jelen lett volna, vagy legalábbis olyantól szerezte verséhez az „epikai nyersanyagot” (egy virtuális 19. századi szerb Tinódi Sebestyén lehetett!), aki Ráday embereinek akciójánál jelen lehetett. De az sem elképzelhetetlen, hogy ismerte Ráday jelentését, amennyiben az a dél-magyarországi szerb sajtóban megjelent. Az sem elképzelhetetlen, hogy az újvidéki vagy más bácskai szerb lapok részletes tudósításban számoltak be a sikeres betyárüldözési akcióról. Ilyen adatok eddig nem kerültek elő, ehhez tüzetesen át kellene olvasni a kor délvidéki szerb sajtóját.

A népdal adatai ugyanis sok tekintetben hajszálpontosan megegyeznek a Ráday-jelentés adataival: Mácsvánszky valóban több katonát megsebesített kétségbeesett védekezése során, köztük az akcióban parancsnokló csendbiztost is! Az is a valós faktográfát tükrözi, hogy a híres betyár más papír hiányában lövöldözés közben valóban bankjegyeket tömködött fegyverébe fojtásként. Úgy látszik, Mácsvánszky szerette a bankjegyeket, az ezreket és a százasokat, mint láthattuk a dávodi sokác népdalban és ebben a szövegben is, melyet idéztünk. Azt is hangsúlyozza az idézett nép-

dal, hogy a betyárnak „pisztolya van, revolver”, ami mai szemmel nézve kissé zavarosnak tűnik, hisz a két fegyverfajta nem azonos. Nyilván arról van szó, hogy a népdal kissé szájbarágósan mutatja meg a kor olvasójának, hogy mi is az a revolver, ami akkor még a Bácskaságban nem lehetett általános, hisz, mint fentebb láttuk, a vármegye közgyűlése csak 1870-ben határozta el, hogy a pusztázó-legényeket hátultöltős fegyverekkel szerelik fel. Mivel a hatlövetű revolver hátultöltős fegyver, melyhez megfelelő muníció szükséges, jóval drágább volt akkoriban, mint az akkor még közönséges, elöltöltős puskák és pisztolyok. A parragi zsandarárakció során Mácsvánszky, úgy tűnik, hátultöltős, tehát modern pisztollyal is rendelkezett, de elöltöltős régi fegyvere is lehetett, ebbe az utóbbiba kellett ugyanis a fojtás, melynek céljára a Ráday-féle jelentés és az idézett szerb népdal is egyértelműen utal. Ha arra gondolunk, hogy a többi dél-magyarországi betyár fegyvertárában általában elöltöltős, régi típusú pisztolyok voltak⁴², mint ez a megfelelő ábrázolásokon látható, akkor válik csak érthetővé, hogy a hatlövetű revolverrel is rendelkező Mácsvánszky mekkora előnyben volt az útonállások során kirabolt utasokkal, postakocsi-személyzettel, de még a pusztázó pandúrokkal szemben is.

Mint fentebb láthattuk, a Mácsvánszky-hagyományt ez idáig két folklórpéldával állt módunkban illusztrálni, ami nem jelenti azt, hogy a bácskai szerb, bunyevác és sokác folklórban a jövőben nem bukkannak fel további példák, akár a prózai elbeszélő folklórból is. Mivel az egyik példaszövegünk dávodai eredetű, nem elképzelhetetlen, hogy a mai (tehát Trianon utáni) Magyarországon is előkerülhetnek Mácsvánszkyt emlegető népdalok vagy prózaepikumok a magyar vagy ottani nemzetiségi folklórban.

A 19. század utolsó harmadának betyárvilágát végleg felszámoló Ráday Gedeon királyi biztos neve és tevékenységének bizonyos vonatkozásai (elsősorban kíméletlen módszerei és kegyetlensége) ugyancsak lecsapódott a kor és régió magyar és nemzetiségi (bunyevác, szerb) folklórában. Ezek közül a szövegek közül már bemutattunk két magyar népdalszöveget (vagy népdalrészletet), ami ugyancsak nem jelenti azt, hogy további szövegek nem remélhetőek. Az eddigi kutatások már fölszínre hoztak néhány magyar és bunyevác, mondának felfogható népi elbeszélést, amelyeket az alábbiakban bemutatunk.

A zentai Kukucsán a 20. század derekán még az alábbiakat mesélték Renkó Kálmánról, a környék híres betyárjáról:

„Elfogták Renkó Kálmánt, Szegedre vitték Rádayhó. De akárhogy vallatták, nem akart vallani. Ráday meg aszonta neki: – Megállj, ha reggelre nem vallasz, kiszedem a szakállad. – Másnap, ahogy Kálmánt fővítették, ki

⁴² Ilyen betyárfegyverek képét közli BÁNKINÉ 1999. 27.

vót neki szedve a szakállá. Ű maga szedte ki. – Mé tettetd ezt? – kérdezte tülle Ráday. – Azé, hogy az úrnak ne legyen vele dóga! – Ekkó aszonta Ráday, hogy: – Akasszátok oda, ahun megfogatok! – Föl is akasztották. Még ma is úgy híjják aszt a düllöt, hogy: Akasztófa düllő...⁴³

Renkó Kálmán betyár halálát egy másik kukucskai mesélő így adta elő a gyűjtőnek:

„Zavarták Ráday kutyái Renkó Kálmánt. Má a Sárgapartra vótak, ott osztán Kálmán a nagy partrú egyenest a vízbe ugratott. Úszott át a másik partra. Jobban a túlsó felén vót má a Tiszának, amikó hátrafordút oszt visszakajátott: – Megájjatok, Ráday kutyái, ezé még meglakótok! – A pandúrok meg csak lűttek utána. Oszt eccé csak látták, hogy Kálmán megmozdul a lován oszt a Tiszába esik.”⁴⁴

Egy bunyevác betyármonda így meséli el a néven nem nevezett „bunyevác betyár” elfogását és találkozását Rádayval:

„Abban az időben, amikor még nem volt sem vasút, sem szárnyas repülőgép és más százféle csuda, hanem sokkal több hátasló, pusztá, mint szántóföld, elszaporodtak a betyárok, hogy a zsandárok és a pandúrok a nyomukba sem léphettek. Ki tudott volna velük eldülőzni, ha ezek mind szegénylegények voltak, akik megunták a bánatot és a bajt, s elszakították láncukat, akár az éhes kutyák. A grófi és bárói kastélyokat kirabolták, elhajtották a marhákat meg a lovakat a karámból, és a szegényeknek osztogatták. Mindegyikük őrizte és rejtegette őket, ha azok a rászorultaknak adták és osztották őket.

A pesti fényes és szentes uraságok nem tudtak hová lenni a gondoktól! Ám az úri kobaknak van ideje, s a végén kifundál mindenféle ördöngösséget. S egyszer valami gróf Ráday jelentkezett a királynál, hogy ő kipusztítja a betyárokat, ha szabad kezét adnak neki. És a király beleegyezett.

Ha még láttál csodákat és büntetéseket! Gróf Ráday számára nem létezik törvény, amit ő kiszab, az a törvény és a szentírás. Ott ül ő Szegedében, behűtött bort iszogat, pandúrjai pedig csodákat műveltek mindenfelé. Mondják, hogy a Tiszán olyan gépezete volt, amely az élő embert úgy ledarálta, mint a kolbászhúst – utána kiszórta a vízbe a halaknak. Ritka az élő ember, aki visszatért a gróf karmai közül; azt kérdezd meg, könyöröghetsz, hogy elmondja mi van ott; lakatot tesz a szájára, s csak ennyit mond:

– Menj el Rádayhoz, majd meglátod, mi van ott!

Tudta mindenki: abban az időben még Ráday pandúrja sem tudott vararódzani, ha visketett neki, mert ha a betyárkezek elkapták, s életben is maradt, előbb lenyúzták a bőrét.

⁴³ SZELI 1953. 18–19. Más változata Lancsik bíróval Ráday helyett: TEMESI 2003.

⁴⁴ Ugyanott 19.

Az öregek azt mesélték, hogy abban az időben nagy híre volt egy bulyevác betyárnak, aki szép szál pásztorlegény volt, amilyent anya nem szül százévenként se. Forróvérű volt, nem pisztollyal harcolt, hanem szablyával vagy fokossal. Fejét vette Ráday pandúrjainak, de előtte odaszólt nekik:

– Hogy tudjad, kicsoda Márkó királyfi fajtája!

Mindez szép volt, ameddig volt, de amit a furu vagy az ár át nem tud lukasztani, azt megteszi a pénz. Talált Ráday olyan lelket, akit meg lehetett vesztegetni. Elárulták, hogy hol alszik a szegény betyár, s az még suhintani sem tudott szablyájával, máris láncokban volt a keze. A pandúrok lóra vetették és úgy vitték Ráday elé, mint valami zsákot.

De most Rádaynak helyén volt a szíve. Így várta legnagyobb ellenségét, szeme szikrát hányt.

– Most fogsz fejed nélkül maradni, méghozzá saját szablyád által!

Így fenyegetőzött, a betyár pedig hahotában tört ki, csak úgy csörgött a lánc a kezén.

– Neked még nevetethnéked van? – dühöngött Ráday.

– Hogyne lenne?! – válaszolt a betyár, mintha hóbortos gyerekhez szólna. – Ó, kedves Rádaym, én éppen szép vagyok, de a te bakóidnak mégsem engedtem, hogy megnézzenek, máris fejüket vettem, s te hagyod, hogy élve lássam, micsoda ronda vagy!

– De nem soká fogsz látni. A pandúrok máris hozzák a tőkét, amire a nyakad kerül!

Ráday így fenyegetőzött, a betyár meg újra hahotázni kezdett, és így szólt:

– Rendben is van, hogy ne éljek tovább, ha már meg kellett várnom, hogy lássalak, de addig is megteszek valamit veled így összekötözött kézzel.

Ráday egyet sem pislantott – a betyár máris a bajuszába köpött. Annak a Rádaynak, aki számára törvény nem létezett! Mégpedig pandúrjai szeme láttára!

Mit tehetett dühében, s még inkább szégyenében; ő is a betyár arcába köpött.

– No most mindketten kvittek vagyunk! De hogy tudjad, fejed egy percig sem marad a nyakadon!

Ráday dühöngött, a betyár pedig majd megszakadt a nevetéstől.

– Mielőtt távozol az árnyékvilágból, áruld el legalább, mit nevetesz megint?! – Rádaynak kérdeznie kellett valamit, hogy bele ne haljon kínjaiba.

– Hogyne nevetnék, hisz olyan bolond vagy, hogy azt hiszed: megboszultad bajszodat! Ó, kedves Rádaym, én rögtön el fogom vetni magamtól

ezt a leköpött fejemet, te viszont a magadét életed végéig viselni fogod és szégyenkezni!”⁴⁵

A Mácsvánszky-problematika kapcsán ebben a dolgozatban már idézett Herceg János egyik esszéjében (1938) elmesél egy betyártörténetet, melyet Bagó Gyura bácsi Szentkút melletti vityillójában hallott Doroszlón:

„Amerikát is megjárta, de meséi azért itt játszódnak a Mosztonga körül. Ráday Gedeon is doroszlai legényt kínoztat meg olyképpen, hogy a siralomházban megkérdi, mi volna a kívánsága halála előtt. – Lánnyal szeretnék még egyszer hálni, nagyságos alispán úr. – No cihelődj, és gyere velem. Elmentek osztán, csak mentek, mentek, a hold világított, más semmi se, néha főpandúr köhögött. – Látod-e ott azt a lányt? – kérdezte sokára. – Látom, mondta a legény. – Jó lesz-e utoljára? – Nekem jó – mondta a legény, s kiverte a hideg izzacskája. Mert igen szép lányt látott a víz partján állni szűzanyameztelen, térdig érő aran hajjal, és a csecsit mintha aran vízzel fürösztötték volna, úgy ragyogott. – No köszönj neki, ahogy illik – szólt rá az alispán. – Dicsértessék – mondta a legény, és levette a kalapját, de Ráday Gedeon már tuszkolta hátulról. – Csókold, ahon éred, mert ez van utoljára. És a legény csókolt, furt csókolt, pedig a lába már nagyon röszketett, mert érezte, hogy vasbul van a lány, és akkor már ösmerte az alispán szándékát is. Az nem is várakoztatta sokáig, egyszerre kinyitotta az ajtót a lányon. – Hálj vele – mondta röhögve, és betuszkolta a legényt. Mert a lány hasába belűre csupa vasszögek álltak meg kések, agyon is szúrták mindjárt a legényt. Jézusnak Anyja meg onnan nézte végig az egész kínhalált egy fűzfa alól, csak Ráday Gedeon nem láthatta Őtet, pedig a könnyei úgy világítottak, mint a láng...”⁴⁶

Az eddig bemutatott népdal- és mondaszövegek azt bizonyítják, hogy a 19. század második harmadának végén a dél-alföldi betyárvilág szereplőiről és azok viselt dolgairól a további kutatás felszínre hozhat eddig nem ismert folklóradatokat – s nem csak magyar nyelvűeket. Ugyanez vonatkozik a betyárüldözési hagyomány folklórájára is, hisz az idézett Ráday-dalok és -mondák minden bizonnyal csak töredékét képezhetik az egykori szövegeknek. A dél-magyarországi betyárhagyományok kutatóinak tehát esélye van arra, hogy akár a magyar, akár a szerb vagy más nemzetiségi nyelvek írásos emlékeiben eddig ismeretlen ide tartozó folklóradatokat leljen.

⁴⁵ VUJKOV 1958. 5–7.

⁴⁶ HERCEG 1938. 72. (Az adatra Pastyik László hívta fel figyelmemet, amiért ezen a helyen is köszönet illeti.)

Irodalom

BÁNKINÉ Molnár Erzsébet

1999 *Betyárok a Kiskunságban*. Debrecen

CSAPÓ Csaba

2001 Ráday Gedeon és a szegedi királyi biztosság a korabeli sajtó tükrében. *Magyar Könyvszemle* 117(2001) No 4. 467–473.

2007 *Ráday Gedeon és a szegedi királyi biztosság*. A „betyárvilág” felszámolása. Pécs

FÁRI Irén

2000 Szegedi betyárfényképek. *Ethnographia* 111(2000) No 1–2. 147–156.

HERCEG János

1938 Cél és vallomás. In: Herceg J.: *Összegyűjtött esszék, tanulmányok I.* Összegyűjtötte stb. Pastyik László. Beograd. 68–74.

1970 Szegénylegények szelíd vonulása. *Dunatáj* (A Magyar Szó melléklete) 1970. május 6. 4. (14. szám)

1986 Móricz Zsigmond és a Bácska. *Forrás* 18(1986) No 9. 28–32.

ILJEŠ, Đula

1948 *Svet pustara*. Preveo Mladen Leskovac. Novi Sad

LIRA

é. n. *Velika srpska narodna lira*. Izdala knjižara Velimira Valožića. U Beogradu

MAGYAR László András

2008 Az orr és a hímtag. *Holmi* 20(2008) No 9. 1169–1174.

MARGALITS Ede

1877 *Bácskai közmondások és szólásmódok*. Baján

PENAVIN Olga

1978 A betyárvilág emlékezete vidékünkön. *Hungarológiai Közlemények* 10(1978) június, 35. szám, 47–63.

1983 A betyárvilág emlékezete vidékünkön. In: Penavin O.: *Néprajzi tanulmányok*. Újvidék, 1983. 93–98.

PETROVIĆ, Veljko

1926 Jedina priča moga dede. In: V. Petrović: *Zemlja*. Sabrane pripovetke Veljka Petrovića 4. Novi Sad–Beograd, 1964. 255–260.

REIZNER János

1899 *Szeged története II*. Szeged

1900 *Szeged története III*. Szeged

SREMAC, Stevan

- 1938 Aca Groznica. In: *Odabrane pripovetke Stevana Sremca*. Odabrao itd.: B. Kovačević. Beograd, 1938. 180–189.

SZABÓ Ferenc

- 1964 *A dél-alföldi betyárvilág*. Gyula

SZELI István

- 1953 Kukucska világa. (Iskola és néprajz). In: *Jugoszláviai magyar folklór*. Válogatta stb.: Jung Károly. Újvidék, 1983. 15–20.

TEMESI Ferenc

- 2003 Alföldi zsidányok 4. *Magyar Nemzet*, 2003. november 29. 37.

VUJKOV, Balint

- 1958 *Šaljive narodne pripovijetke (bunjevačke)*. Sakupio i obradio Balint Vujkov. Subotica